

HANNAH

CHALLENGING AND DEBUNKING
ANTISEMITIC MYTHS

**WP 2: Εικονογραφημένο Διήγημα -
Εγχειρίδιο**

Πληροφορίες για το έργο

Ακρωνύμιο του έργου:	HANNAH
Τίτλος του έργου:	Challenging and Debunking Antisemitic Myths
Επικεφαλής:	Jugend- & Kulturprojekte.V. – JKPeV
Agreement number:	963769
Πρόγραμμα ΕΕ:	Rights, Equality and Citizenship Programme (2014-2020)
Ιστότοπος του έργου:	https://hannah-project.eu/

Ετοιμάστηκε από

Όνομα:	Miško Stanišić
Εταίρος:	Terraforming
Θέση:	Διευθυντής και συνιδρυτής του οργανισμού Terraforming
Ημερομηνία κατάθεσης:	23 Φεβρουαρίου 2022

© 2022. Αυτή η εργασία αδειοδοτείται με άδεια [CC NC SA 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

**Συγχρηματοδοτείται από το πρόγραμμα
Δικαιώματα, Ισότητα και Ιθαγένεια. (REC)
της Ευρωπαϊκής Ένωσης.**

Η υποστήριξη της Ευρωπαϊκής Επιτροπής στην παραγωγή της παρούσας έκδοσης δεν συνιστά αποδοχή του περιεχομένου, το οποίο αντικατοπτρίζει αποκλειστικά τις απόψεις των συντακτών, και η Επιτροπή δεν μπορεί να αναλάβει την ευθύνη για οποιαδήποτε χρήση των πληροφοριών που περιέχονται σε αυτήν.

Αριθμός συμφωνίας 963769-REC-RRAC-RACI-AG-2020

Προτάσεις και ιδέες για τη χρήση εκπαιδευτικών εικονογραφημένων ιστοριών για τη διδασκαλία και τη μάθηση για το Ολοκαύτωμα

1. Το Ολοκαύτωμα ως πανευρωπαϊκή γενοκτονία

Το Ολοκαύτωμα ήταν οι υποστηριζόμενες από το κράτος συστηματικές διώξεις και δολοφονίες Εβραίων από τη Ναζιστική Γερμανία και τους συνεργάτες της, από το 1933 ως το 1945. Επρόκειτο για μια γενοκτονία που εξαπλώθηκε σχεδόν σε ολόκληρη την Ευρώπη, αφανίζοντας, όχι μόνο άτομα και οικογένειες, αλλά κοινότητες και πολιτιστικές παραδόσεις που είχαν ιστορία αιώνων. Το αποκορύφωμα του Ολοκαυτώματος σημειώθηκε κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, μέσα στη βία του πολέμου αλλά και των Ναζί, που προέβαιναν σε διώξεις και δολοφονίες πολλών άλλων μειονοτικών ομάδων. Το Ολοκαύτωμα αποτέλεσε ένα γεγονός-ορόσημο στην παγκόσμια ιστορία, το οποίο ξεπέρασε σύνορα και γεωγραφικά όρια και επηρέασε κάθε τομέα των κοινωνιών τις οποίες άγγιξε.¹

Οι εικόνες σιδηροδρομικών σταθμών γεμάτων με ομάδες Εβραίων που κρατούν βαλίτσες καθώς επιβιβάζονται στο τραίνο για τα στρατόπεδα εξόντωσης είναι αυτές που οι περισσότεροι (Δυτικο-)Ευρωπαίοι συνδέουν με το Ολοκαύτωμα. Αν και δεν σφάλουν, αυτό δεν είναι το μόνο είδος εικόνας που έχει σχέση με το φρικτό τέλος που περίμενε τα θύματα. Το Ολοκαύτωμα εξελίχθηκε με τρόπους που σε ορισμένα σημεία παρουσίαζαν ιδιομορφίες και μεγάλες διαφορές από άλλες περιοχές της Ευρώπης. Επίσης, οι δολοφονίες διαπράττονταν με διαφορετικούς τρόπους, σε διαφορετικά σημεία, ανάλογα με τις τοπικές συνθήκες και κίνητρα. Υπό τη διπλή ενθάρρυνση της Ναζιστικής Γερμανίας και της περιρρέουσας βίας του πολέμου, σελίδες του Ολοκαυτώματος συχνά εκτελέστηκαν από άλλους δράστες: δοσιλογικά φασιστικά ή εθνικιστικά καθεστώτα, τοπικές στρατιωτικές, αστυνομικές ή παραστρατιωτικές οργανώσεις, ομάδες ή άτομα που βοήθησαν, συμμετείχαν ή πυροδότησαν ομαδική βία και μαζικές δολοφονίες.

Για να κατανοήσουμε καλύτερα αυτό το πρωτοφανές έγκλημα και να διατηρήσουμε τη μνήμη των θυμάτων του, πρέπει να αναγνωρίσουμε και να συμπεριλάβουμε στις αφηγήσεις μας την ποικιλία των διάφορων μορφών και εμπειριών του, οι οποίες συναποτελέσαν και διαμόρφωσαν τις τοπικές και εθνικές ιστορίες του Ολοκαυτώματος σε όλη την Ευρώπη.

Οι τοπικές σελίδες του Ολοκαυτώματος γράφτηκαν σε δάση και λιβάδια, σε δρόμους και πλατείες, σε πόλεις και χωριά, σε όλη την Ευρώπη. Από το Γιουντενλάγκερ Σέμλιν στο Βελιγράδι, όπου οι Εβραίοι με τα παιδιά τους επιβιβάζονταν σε ένα φορτηγό αερίων για ένα ταξίδι θανάτου προς το Γιαγίντσι, στα περίχωρα της πόλης, ως το λιβάδι λίγο έξω από το Λιββ της Ουκρανίας, όπου η Έρνα Πέτρι, μητέρα δύο παιδιών, δολοφόνησε εν ψυχρώ έξι εβραιόπουλα, με μια σφαίρα στο σβέρκο και, από τις εκτελέσεις στο δάσος του Φαλσταντσκόγκεν, δίπλα στο στρατόπεδο συγκέντρωσης του Φάλσταντ της Νορβηγίας, ως τα τραίνα που ξεκινούσαν από το διαμετακομιστικό στρατόπεδο του Βέστερμπορκ στην Ολλανδία, διαδραματίστηκαν χιλιάδες χιλιάδων

¹ Recommendations on Teaching and Learning about the Holocaust by the International Holocaust Remembrance Alliance (IHRA), 2019.

διαφορετικές και μοναδικές τοπικές και προσωπικές ιστορίες. Όλες αυτές οι μικρο-ιστορίες συνιστούν εξίσου σημαντικές πτυχές του Ολοκαυτώματος.

Σύμφωνα με τα λόγια του Άμπελ Χέρτζμπεργκ, Ολλανδού ιστορικού και επιζήσαντα του Ολοκαυτώματος, «Δεν δολοφονήθηκαν έξι εκατομμύρια Εβραίοι. Έγινε ένας φόνος, έξι εκατομμύρια φορές.²»

Για να συλλάβουμε τον ευρωπαϊκό χαρακτήρα του Ολοκαυτώματος, πρέπει να μάθουμε περισσότερα για τις τοπικές του μικρο-ιστορίες. Αντίστοιχα, για να καταλάβουμε καλύτερα τα τοπικά γεγονότα του Ολοκαυτώματος, πρέπει να τα δούμε ως συστατικά στοιχεία μίας πανευρωπαϊκής γενοκτονίας.

Αν θέλουμε να μάθουμε περισσότερα και να καταλάβουμε σωστά το Ολοκαύτωμα, αυτά τα δύο είναι απαραίτητα. Αποτελούν προϋπόθεση για να μπορέσουμε να εμβαθύνουμε πάνω στα ηθικά, πολιτικά και κοινωνικά ζητήματα που εγείρει το Ολοκαύτωμα, καθώς και τη σχέση τους με το σήμερα, συμπεριλαμβανομένων φαινομένων όπως ο σύγχρονος αντισημιτισμός και η διαστρέβλωση του Ολοκαυτώματος.

Η πληροφόρηση για τις μικρο-ιστορίες του Ολοκαυτώματος μπορεί να μας βοηθήσει να καταλάβουμε καλύτερα:

- Το πόσο έσφυζαν από ζωή οι εβραϊκές κοινότητες στην Ευρώπη του μεσοπολέμου
- Τον ευρωπαϊκό χαρακτήρα αυτής της γενοκτονίας, με την τεράστια ποικιλία των εμπειριών και αφηγήσεών της, που συναποτελούν ένα μοναδικό, κοινό ευρωπαϊκό ιστορικό γεγονός.
- Την κλίμακα της καταστροφής τη ζωής, κουλτούρας και κληρονομιάς των Εβραίων
- Τα περιστατικά βοήθειας και αντίστασης
- Τη στάση των συνεργατών και των αμέτοχων θεατών
- Το ότι όλοι έχουμε κοινό καθήκον να διατηρήσουμε άσβεστη τη μνήμη, να προστατεύουμε τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα όλων των πολιτών και να εμποδίσουμε να ξανασυμβεί ένα άλλο έγκλημα όπως το Ολοκαύτωμα.

2. Διδασκαλία και μάθηση για το Ολοκαύτωμα

Με βάση τις συστάσεις της IHRA (Διεθνούς Συμμαχίας για τη Μνήμη του Ολοκαυτώματος) για την «Διδασκαλία και μάθηση για το Ολοκαύτωμα», τόσο οι εκπαιδευτικοί όσο και οι μαθητές θα πρέπει να παροτρύνονται και να ενθαρρύνονται έμπρακτα να αναλογιστούν τα ηθικά, πολιτικά και κοινωνικά ζητήματα που εγείρει το Ολοκαύτωμα και να σκεφτούν ποια είναι η σχέση τους με τη σύγχρονη κοινωνία. Μέσω της εκπαίδευσης για το Ολοκαύτωμα, η οποία αποτελεί θεμελιώδη λίθο της δημοκρατικής παιδείας, οι μαθητές:

² <https://www.ushmm.org/online-calendar/event/mchcrltcol1118>

1. Αποκτούν καλή γνώση του Ολοκαυτώματος, με ακριβείς πληροφορίες και κατανόηση, ενώ ενημερώνουν για τις πιθανές συνέπειες του αντισημιτισμού.
2. Δημιουργούν ένα ενδιαφέρον διδακτικό περιβάλλον, που προωθεί τη γνώση για το Ολοκαύτωμα
3. Προωθούν την κριτική σκέψη και την εμπάθυση στο θέμα του Ολοκαυτώματος, οι οποίες συμπεριλαμβάνουν και τη δυνατότητα αντιμετώπισης φαινομένων άρνησης ή διαστρέβλωσης του Ολοκαυτώματος
4. Συμβάλλουν στην εκπαίδευση για τα ανθρώπινα δικαιώματα και την πρόληψη γενοκτονιών.

Το εγχειρίδιο «[Διδασκαλία και μάθηση για το Ολοκαύτωμα](#)» δεν παρέχει στους μαθητές απλώς πληροφορίες για ένα γεγονός που κλόνισε βαθύτατα τις ανθρώπινες αξίες. Τους δίνει την ευκαιρία να κατανοήσουν κάποιους από τους μηχανισμούς και τις διαδικασίες που οδηγούν σε μια γενοκτονία. Επίσης, φωτίζει και το πώς, διαφορετικοί άνθρωποι επέλεξαν να επιταχύνουν, να αποδεχθούν ή να αντισταθούν στη διαδικασία των διώξεων και των δολοφονιών, τονίζοντας πως οι επιλογές αυτές κάποιες φορές λαμβάνονται υπό το πλαίσιο ακραίων συνθηκών.

Πάνω από όλα, οι εκπαιδευτικοί θα πρέπει να νιώθουν τη βεβαιότητα ότι το Ολοκαύτωμα μπορεί να διδαχθεί αποτελεσματικά και με επιτυχία, αν προϋπάρξει προσεκτική προετοιμασία και το κατάλληλο διδακτικό υλικό. Οι εκπαιδευτικοί θα πρέπει να είναι ακριβείς και σαφείς, όσον αφορά τα ιστορικά γεγονότα και τους ιστορικούς παραλληλισμούς. Είναι αναγκαίο να τονίσουμε πόσο σημαντική είναι η χρήση της κατάλληλης γλώσσας. Θα πρέπει να ενθαρρύνεται η χρήση μαθητοκεντρικών προσεγγίσεων που προωθούν την κριτική σκέψη και εμπάθυση. Πρέπει να δίνεται μεγάλη προσοχή στην προσεκτική επιλογή πρωτογενών και δευτερογενών πηγών, οι οποίες να είναι κατάλληλες για τους μαθητές και να δείχνουν ξεκάθαρα πως οι πρωταγωνιστές ήταν άτομα με αυτενέργεια, που έκαναν τις δικές τους επιλογές. Επίσης, είναι σημαντικό η διδασκαλία να γίνεται σε συνάρτηση με μια σωστή παρουσίαση του ευρύτερου ιστορικού πλαισίου. Τέλος, καλό είναι να αποφεύγονται συγκρίσεις με άλλες ιστορικές περιόδους, όταν διδάσκεται το Ολοκαύτωμα σε συνάρτηση με άλλα συναφή ζητήματα, όπως η πρόληψη των γενοκτονιών και τα ανθρώπινα δικαιώματα.

3. Εκπαίδευση για τον αντισημιτισμό

Συμφωνα με τον [λειτουργικό ορισμό](#) της IHRA, αντισημιτισμός είναι «μια συγκεκριμένη αντίληψη για τους Εβραίους, η οποία ενδέχεται να εκφράζεται ως μίσος προς τους Εβραίους. Οι ρητορικές και φυσικές εκδηλώσεις του αντισημιτισμού στρέφονται κατά Εβραίων ή μη Εβραίων και/ή της παρουσίας τους, κατά θεσμών της εβραϊκής κοινότητας και θρησκευτικών εγκαταστάσεων.»³

³ Πηγή: <https://www.holocaustremembrance.com/el/resources/working-definitions-charters/leitoyrgikos-orismos-toy-antisimitismoy-symfona-me-tin>

Σύμφωνα με την [UNESCO](#), ο αντισημιτισμός αποτελεί απειλή για την ασφάλεια των εβραϊκών κοινοτήτων και των Εβραίων που ζουν σε διάφορες περιοχές του κόσμου, ενώ αποτελεί την κινητήρια δύναμη πίσω από ένα ευρύ φάσμα βίαιων και εξτρεμιστικών ιδεολογιών. Όπως όλες οι μορφές μισαλλοδοξίας και διακρίσεων, ο αντισημιτισμός έχει σημαντικό αντίκτυπο στο σύνολο της κοινωνίας, καθώς υπονομεύει τις δημοκρατικές αξίες και τα ανθρώπινα δικαιώματα. Θα πρέπει να μη λησμονούμε ότι ο αντισημιτισμός δεν περιορίζεται μόνο σε κύκλους εξτρεμιστών, αλλά ότι γνωρίζει ολοένα και μεγαλύτερη διάδοση σε ευρύτατα στρώματα της κοινωνίας. Συνεπώς, η αντιμετώπιση του αντισημιτισμού μέσω της εκπαίδευσης αποτελεί όχι μόνο άμεση ανάγκη για την ασφάλεια τμήματος της κοινωνίας, αλλά και μακροπρόθεσμη επένδυση για την προώθηση των ανθρωπίνων και πολιτικών δικαιωμάτων σε όλο τον κόσμο.

Για να υποστηρίξει τους εκπαιδευτικούς και τους διευθυντές σχολείων στο έργο τους για την πρόληψη και την αντιμετώπιση του αντισημιτισμού στα σχολεία, η UNESCO και ο OSCE/ODIHR ⁴ έχουν αναρτήσει στο διαδίκτυο τέσσερα υποδειγματικά προγράμματα διδασκαλίας για εκπαιδευτές εκπαιδευτικών, με τίτλο [«Αντιμετωπίζοντας τον αντισημιτισμό στα σχολεία: προγράμματα διδασκαλίας»](#)

(σε πεδίο διαφορετικού χρώματος)

Είναι σημαντικό να κατανοήσουμε ότι η διδασκαλία για το Ολοκαύτωμα και η διδασκαλία για τον αντισημιτισμό δεν ταυτίζονται. Πολλές φορές δημιουργείται η λανθασμένη εντύπωση πως η διδασκαλία ενός από τα πιο ακραία ιστορικά γεγονότα, το οποίο βασίστηκε στον αντισημιτισμό, θα αρκούσε για την αντιμετώπιση των σύγχρονων μορφών του τελευταίου, και του κινδύνου που αντιπροσωπεύει για τη σημερινή κοινωνία. Ωστόσο, αν και τα δύο θέματα αλληλοεπικαλύπτονται, ως ένα βαθμό, ενώ το ένα βοηθά στην κατανόηση του άλλου, κανένα από τα δύο δεν καλύπτει, ούτε μπορεί να καλύψει, όλες τις παραμέτρους του άλλου.

4. Σύγχρονες προκλήσεις για τους εκπαιδευτικούς

Άρνηση του Ολοκαυτώματος

Σύμφωνα με τον λειτουργικό ορισμό της IHRA, «Η άρνηση του Ολοκαυτώματος είναι η έκφραση και η συστηματική απόπειρα διάδοσης απόψεων, οι οποίες αρνούνται την ιστορική πραγματικότητα και το εύρος της εξόντωσης των Εβραίων από τους Ναζί και τους συνεργούς τους κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, που είναι γνωστή ως Ολοκαύτωμα ή Σοά. Η άρνηση του Ολοκαυτώματος αναφέρεται, συγκεκριμένα, σε κάθε προσπάθεια να υποστηριχθεί ότι το Ολοκαύτωμα δεν συνέβη.[...] Η άρνηση του Ολοκαυτώματος στις ποικίλες μορφές της είναι έκφανση του αντισημιτισμού. Η προσπάθεια άρνησης της γενοκτονίας των Εβραίων είναι προσπάθεια να απαλλαγούν ο Εθνικοσοσιαλισμός και ο αντισημιτισμός από την ενοχή ή την ευθύνη της γενοκτονίας του Εβραϊκού λαού. Οι μορφές άρνησης του Ολοκαυτώματος περιλαμβάνουν, επίσης, κατηγορίες που διατυπώνονται εναντίον των Εβραίων είτε

⁴ Γραφείο Δημοκρατικών Θεσμών και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του Οργανισμού για την Ασφάλεια και τη Συνεργασία στην Ευρώπη (Office for Democratic Institutions and Human Rights of the Organization for Security and Cooperation in Europe).

για μεγαλοποίηση είτε για ψευδή κατασκευή του Ολοκαυτώματος με στόχο πολιτικά ή οικονομικά οφέλη, ως εάν το ίδιο το Ολοκαύτωμα να ήταν αποτέλεσμα συνωμοσίας που σχεδιάστηκε από τους Εβραίους. Σκοπός αυτής της θεωρίας είναι να ενοχοποιήσει τους Εβραίους και να καταστήσει, εκ νέου, θεμιτό τον αντισημιτισμό. Συχνά, στόχοι της άρνησης του Ολοκαυτώματος είναι η απενοχοποίηση τού σαφώς εκπεφρασμένου αντισημιτισμού ενώ, συνάμα, προωθεί πολιτικές ιδεολογίες και συνθήκες κατάλληλες για την επανάληψη ομοίου τύπου γεγονότος, με αυτό που αρνείται.»⁵

Διαστρέβλωση του Ολοκαυτώματος

Σύμφωνα με την IHRA, διαστρέβλωση του Ολοκαυτώματος αποτελεί κάθε προφορική, γραπτή ή με άλλα μέσα επικοινωνία η οποία δικαιολογεί, μειώνει ή αποδίδει με λάθος τρόπο τα ιστορικά γεγονότα. Αυτό μπορεί να γίνεται ηθελημένα ή όχι. Ωστόσο, κάθε διαστρέβλωση, ηθελημένη ή μη, τροφοδοτεί και ενισχύει τα αντισημιτικά αφηγήματα και μπορεί να οδηγήσει σε πιο βίαιες μορφές αντισημιτισμού. Η διαστρέβλωση του Ολοκαυτώματος συχνά έχει τους ίδιους αντισημιτικούς στόχους με την άρνησή του, ωστόσο, είναι πολύ δυσκολότερο να διαγνωστούν τα κίνητρά της, γιατί κάποιες από τις μορφές της πηγάζουν από άγνοια και όχι από αντισημιτισμό. Βέβαια, ασχέτως από τα κίνητρά της, η διαστρέβλωση του Ολοκαυτώματος πάντα λειτουργεί ενισχυτικά προς τον αντισημιτισμό και άλλες συναφείς προκαταλήψεις. Αποτελεί το πρώτο βήμα πριν την πλήρη άρνηση του Ολοκαυτώματος και άλλες μορφές επικίνδυνου, βίαιου και ολέθριου αντισημιτισμού.

Οι ειδικοί της IHRA έχουν αναγνωρίσει δέκα βασικές μορφές διαστρέβλωσης του Ολοκαυτώματος στην έκδοση «[Αναγνώριση και αντιμετώπιση της διαστρέβλωσης του Ολοκαυτώματος: Συστάσεις προς υπεύθυνους χάραξης πολιτικής και λήψης αποφάσεων](#)».

Εκπαίδευση

Ως εκπαιδευτές στους τομείς της διδασκαλίας και μάθησης για το Ολοκαύτωμα και την αντιμετώπιση του αντισημιτισμού, αντιμετωπίζουμε πολλές δυσκολίες που έχουν σχέση με τη σημερινή κατάσταση όσον αφορά την πληροφόρηση και την κατανόηση για το Ολοκαύτωμα και τον αντισημιτισμό στις κοινωνίες μας. Περαιτέρω δυσκολίες μπορεί να δημιουργούνται από την περιρρέουσα κατάσταση ή πολιτική πραγματικότητα. Φυσικά οι δυσκολίες αυτές δεν είναι ίδιες σε όλες τις περιοχές της Ευρώπης – αντίθετα, παρατηρούνται πολλές τοπικές ιδιαιτερότητες. Μερικά από τα προβλήματα τα οποία προσπαθούν να λύσουν οι εκπαιδευτικοί είναι:

- Πώς να αντιμετωπίσουν σύγχρονες νεοναζιστικές ιδέες και θεωρίες συνωμοσίας
- Πώς να αντιμετωπίσουν πολλές «μικρές» ή μεγαλύτερες παρανοήσεις των γεγονότων, οι οποίες είναι ευρύτατα διαδεδομένες μεταξύ των μαθητών
- Πώς να διδάξουν, όταν δεν έχει θεσπιστεί, ούτε επιτηρείται, ένα γενικά αποδεκτό «επίπεδο γνώσεων» σε μια κοινωνία

⁵ <https://www.holocaustremembrance.com/el/resources/working-definitions-charters/orismos-ergasias-gia-tin-arnisi-kai-ti-diastreblosi-toy>

- Πώς να ενθαρρύνουν τις ερωτήσεις και εποικοδομητικές συζητήσεις με κριτική σκέψη
- Πώς να διδάξουν για το Ολοκαύτωμα ως μια γενοκτονία που αφορά όλη την Ευρώπη, όταν παρατηρείται έλλειψη πληροφόρησης και ενδιαφέροντος για τις τοπικές ιστορίες του Ολοκαυτώματος σε διάφορα τμήματα της Ευρώπης
- Πώς να διδάξουν για τον ρόλο των συνεργατών των Ναζί στην κατεχόμενη Ευρώπη, σε περιπτώσεις που υπάρχει έλλειψη πολιτικής βούλησης ή θάρρους για μια τίμια εξέταση των σκοτεινότερων πτυχών της τοπικής και εθνικής ιστορίας
- Πώς να αντιμετωπίσουν συγκρίσεις που υποβιβάζουν ή σχετικοποιούν το Ολοκαύτωμα, όπως π.χ. από όσους αντιδρούν στα μέτρα για τον κορωνοϊό, υποστηρίζουν τα δικαιώματα των ζώων, στρέφονται κατά της παγκοσμιοποίησης ή υπερασπίζονται το περιβάλλον. Άλλες τέτοιες συγκρίσεις αφορούν τα δεινά των Γερμανών (ή άλλων) αμάχων κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, τα εγκλήματα των κομμουνιστικών καθεστώτων, την αποικιοκρατία ή άλλες παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων (πραγματικών ή μη).
- Πώς να αντιμετωπίσουν την εχθρική κριτική απέναντι στο Ισραήλ, που συμπεριλαμβάνει τη δαιμονοποίησή του, την άρνηση της νομιμότητάς του και διπλά μέτρα και σταθμά.
- Πώς να συμπεριλάβουν εκπαίδευση για την ενεργό συμμετοχή στα κοινά βασικές ιδέες για τα ανθρώπινα δικαιώματα, τα πολιτικά δικαιώματα, τα καθήκοντα και τις υποχρεώσεις των πολιτών, πέρα από τη συμμετοχή τους στις εκλογές – πώς να ενθαρρύνουν την κοινωνική δραστηριοποίηση και τον πλουραλισμό, κτλ.
- Πώς να προωθήσουν αντικειμενικό διάλογο για τη σύγκρουση Ισραήλ-Παλαιστινίων, χωρίς να παρασυρθούν από αντισημιτικές παγίδες
- Πώς να προωθήσουν την κριτική σκέψη, την ανάλυση των πηγών και την κριτική ανάγνωση των μέσων μαζικής ενημέρωσης.

5. Εκπαιδευτικά εικονογραφημένα διηγήματα

Αν και το κείμενο αυτό απευθύνεται κυρίως σε εκπαιδευτικούς σχολείων, μπορεί να χρησιμεύσει ως πηγή έμπνευσης και για άλλες ειδικότητες, όπως βιβλιοθηκάρους, υπαλλήλους αρχείων, εκπαιδευτικούς μουσείων ή ενηλίκων και άλλες. Σκοπός του είναι να σας ενθαρρύνει να αναλάβετε ενεργό ρόλο και να πάρετε την πρωτοβουλία για να ξεκινήσετε ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα για το Ολοκαύτωμα και τον αντισημιτισμό.

Το εκπαιδευτικό εικονογραφημένο διήγημα βασίζεται πάνω σε δύο οπτικά επίπεδα, το καθένα από τα οποία βασίζεται σε ιστορικές πηγές και βιβλιογραφία και έχει σαφή διδακτικό προσανατολισμό.

Το πρώτο οπτικό επίπεδο περιλαμβάνει τα ιστορικά δεδομένα και αποτελεί τη βάση πάνω στην οποία χτίστηκε η ιστορία. Αυτό το επίπεδο περιλαμβάνει έγγραφα αρχείων, αποσπάσματα εφημερίδων και φωτογραφίες που αποτυπώνουν σκηνές της

καθημερινής ζωής πριν τον πόλεμο. Περιλαμβάνει επίσης και τα δραματικά γεγονότα που συνέβησαν κατά τη διάρκεια του πολέμου.

Το δεύτερο επίπεδο προέρχεται από τη φαντασία των συγγραφέων του έργου και των εικονογράφων. Αντιπροσωπεύει μια καλλιτεχνική ερμηνεία των πληροφοριών του πρώτου επιπέδου. Ο σκοπός αυτής της προσέγγισης, της χρήσης, δηλαδή, παράλληλων οπτικών αφηγήσεων είναι να καταστήσει τις ιστορικές πηγές και τις πληροφορίες που περιέχουν όσο το δυνατόν πιο προσβάσιμες στις νεότερες ηλικίες.

Οι ιστορικές φωτογραφίες ως τεκμήρια του παρελθόντος παρουσιάζουν στους μαθητές του σήμερα γεγονότα, καταστάσεις και διαθέσεις τις οποίες οι νέοι μπορεί να δυσκολεύονται να συσχετίσουν με τη δική τους πραγματικότητα. Ωστόσο, οι εικονογραφήσεις που βασίζονται πάνω σε αυτές τις φωτογραφίες, καθώς επίσης και σε αρχαικό υλικό και γραπτές πηγές, μπορεί να διευκολύνουν την ιστορική ενσυναίσθηση, να κεντρίσουν το ενδιαφέρον γι' αυτά τα ευαίσθητα θέματα και να ενεργοποιήσουν την περιέργεια και την ερευνητική διάθεση. Αυτό με τη σειρά του θα οδηγήσει στην εξέταση του παρελθόντος από μια προσωπική οπτική, πράγμα που αποτελεί μια πολύ σημαντική συνιστώσα της ιστορικής εκπαίδευσης.

Δίπλα στις εικόνες, το κείμενο αφηγείται την ιστορία των βασικών χαρακτήρων και των οικογενειών τους, συμπληρώνοντας τις πληροφορίες που δίνει η εικονογράφηση και περιγράφοντας την ακολουθία των γεγονότων στον εκπαιδευόμενο.

Χρησιμοποιώντας δύο οπτικά επίπεδα σε συνδυασμό με μια λογοτεχνική αφήγηση για να προσεγγίσουν ένα εξαιρετικά ευαίσθητο θέμα, οι συντάκτες προσπαθούν να ενεργοποιήσουν την συναισθηματική ενσυναίσθηση των αναγνωστών. Αυτή η προσπάθεια είναι απότοκο της αναγνώρισης ότι οι ηθικές παράμετροι είναι ιδιαίτερα σημαντικές όταν γίνεται παράλληλη ανάλυση ιστορικών και σύγχρονων κοινωνικών φαινομένων.

Τα εικονογραφημένα διηγήματα κινούν το ενδιαφέρον των παιδιών και τα παρακινούν να διαβάσουν. Με τη σύνθετη πλοκή τους, την αφηγηματική τους δομή και την πλούσια εικονογράφηση, τα εικονογραφημένα διηγήματα σίγουρα κινούν το ενδιαφέρον των βιβλιόφιλων. Ωστόσο, βιβλιοθηκάριοι σχολικών βιβλιοθηκών και εκπαιδευτικοί έχουν παρατηρήσει ότι είναι δημοφιλή ακόμη και μεταξύ παιδιών που δεν δείχνουν ιδιαίτερη αγάπη για το διάβασμα.

Τα υψηλής ποιότητας εικονογραφημένα διηγήματα που κυκλοφορούν σήμερα έχουν τις ίδιες απαιτήσεις όσον αφορά την ικανότητα ανάγνωσης και κατανόησης όσο και τα παραδοσιακά πεζογραφήματα. Απαιτούν από τον αναγνώστη να συμμετέχει ενεργά στη διαδικασία αποκωδικοποίησης του περιεχομένου και να κατανοήσει την αφηγηματική δομή, καθώς και τις μεταφορικές και συμβολικές αναφορές του κειμένου. Το εκπαιδευτικό υλικό που παρουσιάζεται με τη μορφή εικονογραφημένου διηγήματος, βοηθά τους μαθητές να αναπτύξουν τις αναγνωστικές τους ικανότητες, οι οποίες θα τους χρειαστούν για την κατανόηση πιο σύνθετων αναγνωσμάτων, όπως για παράδειγμα τα έργα της κλασικής λογοτεχνίας.

Οι εκπαιδευτικοί έχουν στη διάθεσή τους ένα ευρύ φάσμα μεθόδων για τη χρήση ενός εικονογραφημένου διηγήματος στη διδασκαλία:
(σε πεδίο διαφορετικού χρώματος:)

- Το εικονογραφημένο διήγημα ως οπτική πηγή – η εικονογράφηση μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να μελετηθεί ο τρόπος ανάλυσης οπτικών πηγών
- Το εικονογραφημένο διήγημα ως πηγή πληροφοριών – μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως τρόπος απόκτησης γνώσεων
- Το εικονογραφημένο διήγημα ως έναυσμα για συζητήσεις και διάλογο στην τάξη
- Δημιουργία ενός εικονογραφημένου διηγήματος – μπορούν οι μαθητές να δημιουργήσουν τις δικές τους ιστορίες

Όταν διδάσκουμε για το παρελθόν, είναι πολύ σημαντικό να παρουσιάζουμε την ιστορία με τέτοιο τρόπο ώστε όχι μόνο να είναι κατανοητή από τους μαθητές αλλά και να κινεί πραγματικά το ενδιαφέρον τους. Όταν το διδακτικό υλικό για το Ολοκαύτωμα και άλλα εγκλήματα που διαπράχθηκαν κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου είναι υψηλής ποιότητας, δίνει στους μαθητές τη δυνατότητα να προχωρήσουν σε ένα επόμενο επίπεδο, που θα περιλαμβάνει από την απλή συλλογή πληροφοριών, την έρευνα για τα αίτια και τις συνέπειες, την εξαγωγή συμπερασμάτων και την δημιουργία νέων παραδειγμάτων, ως την επίλυση προβλημάτων και εξέταση των επιχειρημάτων.

Το αποτέλεσμα όλων αυτών είναι ότι οι μαθητές αποκτούν λειτουργική γνώση την οποία μπορούν να χρησιμοποιήσουν στις μετέπειτα σπουδές τους ή και αργότερα.

Η διδασκαλία για το Ολοκαύτωμα δεν είναι αναγκαίο να περιορίζεται στη διδασκαλία για τον θάνατο. Μπορεί, επίσης, να γίνει διδασκαλία για τη ζωή, τη ζωή που υπήρχε πριν αλλά και τη ζωή που συνεχίζεται, ενάντια σε κάθε προσδοκία. Χρησιμοποιώντας την τέχνη, όπως τραγούδια, χορό, εικόνες και λέξεις, οι καλλιτέχνες πάντοτε αφηγούνται ιστορίες για το παρελθόν και τους πρωταγωνιστές του.

Μέσω του γραπτού λόγου και της διαδικασίας δραματοποίησης, οι συγγραφείς ζωντανεύουν χαρακτήρες, διαλόγους και γεγονότα. Η λογοτεχνική γραφή μας επιτρέπει να μελετήσουμε συναισθήματα, ηθικές επιλογές, ψυχολογικά και φιλοσοφικά ζητήματα και άλλες πανανθρώπινες πτυχές των ιστορικών γεγονότων, με τρόπους που προχωρούν πέρα και πάνω από τα αναλυτικά και ερευνητικά όργανα που διαθέτει η ιστορική επιστήμη. Οι διαφορετικές μορφές αφήγησης, συμπεριλαμβανομένων και των εικονογραφημένων διηγημάτων, παρέχουν μια πληθώρα δυνατοτήτων για χρήση στην εκπαίδευση.

Η διδασκαλία της ιστορίας μέσω εικονογραφημένων διηγημάτων μας δίνει την ευκαιρία να εμπλέξουμε τους μαθητές τόσο σε γνωστικό όσο και σε συναισθηματικό επίπεδο με έναν εντελώς νέο τρόπο. Τέτοιου είδους έργα μας δίνουν τη δυνατότητα να δούμε την κοινωνία πριν, μετά και κατά τη διάρκεια του Ολοκαυτώματος, ενώ ζωντανεύουν τις εμπειρίες, τις σκέψεις και τα συναισθήματα όχι μόνο των θυμάτων αλλά και των αμέτοχων θεατών, των όσων προσπάθησαν να βοηθήσουν, καθώς και

των δραστών και των συνεργατών τους. Η δημιουργία ενός κατάλληλου για την παιδική ηλικία εικονογραφημένου διηγήματος διασφαλίζει ότι τα παιδιά δεν θα έρθουν αντιμέτωπα με σκηνές θανάτου και φρικαλεοτήτων, οι οποίες, όπως έχει αποδειχθεί, δεν οδηγούν σε καλύτερη κατανόηση του Ολοκαυτώματος, αλλά, αντιθέτως, προκαλούν τραύμα και αποστροφή.

Οι ιστορίες και οι εικόνες ενός εικονογραφημένου διηγήματος είναι πολυεπίπεδες και περιέχουν πολλές λεπτομέρειες που μπορούν να οδηγήσουν σε περαιτέρω διερεύνηση, όχι μόνο για τα ιστορικά γεγονότα και τη ζωή πριν τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, αλλά και για την τεχνολογία, τον πολιτισμό, τον κινηματογράφο, τα σπορ, τη μόδα και άλλες πτυχές της καθημερινής ζωής.

Τύποι εργασιών για τους μαθητές

Διερευνητικές εργασίες

Ο στόχος είναι να βοηθήσετε τους μαθητές σας να αποκτήσουν στοιχειώδεις γνώσεις ερευνητικής μεθοδολογίας, ιδιαίτερα την ικανότητα να διερευνούν ιστορικές πηγές όπως φωτογραφίες, μαρτυρίες, ιστορικές εφημερίδες, αρχαιακό υλικό κτλ.

Ανάλυση ιστορικών πηγών

Η εργασία αυτή έχει στόχο να βοηθήσει τους μαθητές να αναπτύξουν τις ικανότητες της ανάλυσης των ιστορικών πηγών και της εξαγωγής συμπερασμάτων, με βάση συγκεκριμένα παραδείγματα.

Διδασκαλία σε ιστορικό χώρο

Ο στόχος είναι να αναπτύξουν οι μαθητές την ικανότητα διερεύνησης μιας ιστορικής τοποθεσίας, καθώς και της παρουσίασης των ευρημάτων τους.

Σύγκριση και ανάλυση – ίδιος χώρος, διαφορετικός χρόνος

Ο στόχος είναι οι μαθητές να αναλύσουν τις εικόνες που παρουσιάζουν τον ίδιο χώρο σε διαφορετικές χρονικές στιγμές, όπως π.χ. πριν και κατά τη διάρκεια της Κατοχής ή, προπολεμικά, κατά τη διάρκεια του πολέμου και μεταπολεμικά. Τέτοιοι χώροι είναι, για παράδειγμα, το σπίτι των ηρώων της ιστορίας μας, καθώς και η αυλή του σχολείου ή δημόσιοι χώροι, όπως πλατείες και δρόμοι ή κτίρια και χώροι που είχαν άλλη χρήση πριν τον πόλεμο αλλά μετατράπηκαν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης ή χώρους εκτέλεσης κατά τη διάρκεια του Ολοκαυτώματος.

Κολάζ

Μπορούν οι μαθητές να φτιάξουν ένα κολάζ που να δείχνει την ιστορία του διηγήματος, τους χαρακτήρες, τους χώρους και το ιστορικό πλαίσιο, τόσο στη χώρα που διαδραματίστηκε όσο και στο ευρύτερο ευρωπαϊκό πλαίσιο. Μπορούν να χρησιμοποιήσουν φωτογραφίες, εικόνες, χάρτες και ό,τι άλλο υλικό θέλουν, από το διαδίκτυο ή άλλες πηγές. Το κολάζ μπορεί να είναι ψηφιακό, εκτυπωμένο ή να γίνει απλά κόβοντας και κολλώντας διάφορα υλικά.

Παράλληλα χρονοδιαγράμματα

Μπορούν οι μαθητές να φτιάξουν τρία παράλληλα χρονοδιαγράμματα σε μορφή

γραμμής και να τα τοποθετήσουν το ένα κάτω από το άλλο. Η πρώτη γραμμή θα δείχνει τα γεγονότα του διηγήματος σε χρονολογική σειρά. Η δεύτερη γραμμή θα περιλαμβάνει σημαντικά γεγονότα και εξελίξεις που έχουν σχέση με τα όσα συμβαίνουν στο διήγημα και έγιναν στη χώρα πριν τον πόλεμο και κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Η τρίτη γραμμή θα περιλαμβάνει ιστορικά γεγονότα και κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις που έχουν σχέση με τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και το Ολοκαύτωμα στην Ευρώπη.

Δημιουργήστε το δικό σας εικονογραφημένο διήγημα

1. Δημιουργήστε ένα εικονογραφημένο διήγημα για την εμπειρία της δικής σας οικογένειας (ατομική ή ομαδική εργασία)

Οι μαθητές θα αναζητήσουν εμπειρίες που έχουν σχέση με κάποιο σημαντικό γεγονός από την οικογενειακή τους ιστορία (όχι απαραίτητα από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο). Θα πρέπει να φροντίσετε να πλαισιώσουν την προσωπική τους ιστορία με στοιχεία για τα ευρύτερα κοινωνικά και ιστορικά τεκταινόμενα. Οι μαθητές μπορούν να χρησιμοποιήσουν φωτογραφίες, αποκόμματα εφημερίδων και άλλα έγγραφα. Ο σκοπός της άσκησης είναι να εστιάσει στις προσωπικές ιστορίες, στην κατανόηση της ερευνητικής διαδικασίας και στη σύνδεση μιας προσωπικής ιστορίας με το ευρύτερο κοινωνικο-ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο διαδραματίζεται. Αυτή η εργασία μπορεί να λειτουργήσει προπαρασκευαστικά για την δημιουργία μιας εικονογραφημένης ιστορίας για το Ολοκαύτωμα.

2. Δημιουργήστε ένα εικονογραφημένο διήγημα για το Ολοκαύτωμα, με βάση μια τοπική προσωπική ιστορία (ομαδική εργασία)

Οι μαθητές θα ψάξουν για αληθινά πρόσωπα και γεγονότα που συνέβησαν στην τοπική κοινωνία κατά το Ολοκαύτωμα και θα δημιουργήσουν ένα εικονογραφημένο διήγημα με βάση τα ευρήματά τους. Θα πρέπει να εστιάσουν σε μια προσωπική ιστορία η οποία πρέπει να βασίζεται σε ιστορικές πηγές και να τοποθετηθεί στο πλαίσιο των ευρύτερων κοινωνικών και ιστορικών εξελίξεων. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο είναι σημαντικό, ως εκπαιδευτικός, να αναλάβετε έναν ενεργό ρόλο, παρέχοντας υποστήριξη στους μαθητές στη φάση της ερευνητικής διαδικασίας. Οι μαθητές μπορούν να χρησιμοποιήσουν φωτογραφίες, αποκόμματα εφημερίδων και άλλα έγγραφα. Συνιστούμε να οριστεί από την αρχή ένας μέγιστος αριθμός εικόνων ή σελίδων για να αποφευχθούν μη ρεαλιστικές φιλοδοξίες. Αφού ολοκληρώσουν τη δημιουργία του εικονογραφημένου διηγήματός τους, οι μαθητές θα το παρουσιάσουν, συνοδεύοντας την παρουσίασή τους με μια αναφορά για την ερευνητική και δημιουργική διαδικασία που ακολούθησαν, καθώς και μια σύντομη σύνοψη του ευρωπαϊκού και τοπικού ιστορικού πλαισίου της ιστορίας τους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Σύνδεσμοι και δημοσιεύσεις σχετικές με τις κατευθυντήριες οδηγίες του εγχειριδίου

1. [Ελληνικά] Ορισμός Εργασίας για την Άρνηση και Διαστρέβλωση του Ολοκαυτώματος, <https://www.holocaustremembrance.com/el/resources/working-definitions-charters/orismos-ergasias-gia-tin-arnisi-kai-ti-diastreblwsi-toy>
2. [Ελληνικά] Ο αντισημιτισμός στην Ελλάδα σήμερα, εκφάνσεις, αίτια και αντιμετώπιση του φαινομένου, https://gr.boell.org/sites/default/files/2020-01/Antisemitismos_2019-LR.pdf
3. [Ελληνικά] Ας μιλήσουμε καθαρά για την Ακροδεξιά, https://athens.fes.de/fileadmin/user_upload/office/documents/publications/As_milisoyme_kathara.pdf
4. [Ελληνικά] Αντισημιτισμός, <https://encyclopedia.ushmm.org/content/el/article/antisemitism>
5. [Ελληνικά] Ο λειτουργικός ορισμός του αντισημιτισμού, <https://www.holocaustremembrance.com/el/resources/working-definitions-charters/oleitoyrgikos-orismos-toy-antisemitismoy-symfona-me-tin>
6. [Ελληνικά] Αντισημιτισμός: Δήλωση του Συμβουλίου [της ΕΕ] για την καταπολέμηση του αντισημιτισμού, <https://www.consilium.europa.eu/el/press/press-releases/2020/12/02/antisemitism-council-declaration-on-fighting-antisemitism/>
7. IHRA Recommendations on Teaching and Learning about the Holocaust <https://www.holocaustremembrance.com/resources/educational-materials/ihra-recommendations-teaching-and-learning-about-holocaust>
8. IHRA Understanding Holocaust Distortion: Contexts, Influences and Examples <https://www.holocaustremembrance.com/resources/publications/understanding-holocaust-distortion-contexts-influences-examples>
9. IHRA working definition of Holocaust denial and distortion <https://www.holocaustremembrance.com/resources/working-definitions-charters/working-definition-holocaust-denial-and-distortion>
10. IHRA Recognizing and Countering Holocaust Distortion: Recommendations for Policy and Decision Makers <https://www.holocaustremembrance.com/resources/reports/recognizing-countering-holocaust-distortion-recommendations>
11. IHRA Working Definition of Antisemitism <https://www.holocaustremembrance.com/resources/working-definitions-charters/working-definition-antisemitism>
12. IHRA Working Definition of Antigypsyism/anti-Roma Discrimination <https://www.holocaustremembrance.com/resources/working-definitions-charters/working-definition-antigypsyism-anti-roma-discrimination>
13. IHRA Working Definition of Holocaust-related Materials <https://www.holocaustremembrance.com/resources/working-definitions-charters/working-definition-holocaust-related-materials>
14. The Yad Vashem International School for Holocaust Studies Educational Philosophy <https://www.yadvashem.org/articles/general/pedagogical-philosophy.html>
15. UNESCO Recommendations for writing curricula and textbooks on Holocaust education <https://en.unesco.org/news/unesco-releases-holocaust-education-recommendations-six-languages>
16. UNESCO/ODIHR Addressing anti-semitism through education: guidelines for policymakers <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000263702>
17. Council of Europe: Charter on Education for Democratic Citizenship and Human Rights Education

<https://www.coe.int/en/web/edc/charter-on-education-for-democratic-citizenship-and-human-rights-education>

18. ODIHR Recommendations and Guidelines for Education about Human Rights and Countering various forms of Intolerance and Discrimination
<https://www.osce.org/odihr/education>
19. [SERBIAN] Nastavni materijal za borbu protiv antisemitizma
20. Revised Guidelines on Visiting Holocaust-Related Sites (Greek version)
<https://www.holocaustremembrance.com/resources/educational-materials/revise-guidelines-visiting-holocaust-related-sites>
21. Preparing Holocaust Memorial Days: Suggestions for Educators (Greek version)
<https://www.holocaustremembrance.com/resources/educational-materials/preparing-holocaust-memorial-days-suggestions-educators>
22. Teaching About the Holocaust Without Survivors (Greek version)
<https://www.holocaustremembrance.com/el/resources/educational-materials/didaskontas-olokaytoma-horis-epizontes>
23. [German, English, French, Italian] Beutelsbach Consensus, Standard for political and historical education in all schools: <https://www.lpb-bw.de/beutelsbacher-konsens/>
24. [German] Freistaat Sachsen, Landesamt für Schule und Bildung (2018). Eckwerte zur politischen Bildung,
https://www.politische.bildung.sachsen.de/download/21_09_10_Eckwerte_politische_Bildung.pdf
25. [German] Widerspruchstoleranz. Ein Theorie-Praxis-Handbuch zu Antisemitismuskritik und Bildungsarbeit. Berlin 2013, https://www.kiga-berlin.org/uploads/KiGA_Widerspruchstoleranz_2013.pdf
26. [German] Widerspruchstoleranz 2. Ein Methodenhandbuch zu antisemitismuskritischer Bildungsarbeit. Berlin 2017, https://www.kiga-berlin.org/uploads/Widerspruchstoleranz_2_Ansicht.pdf
27. [German] Widerspruchstoleranz 3. Ein Methodenhandbuch zu antisemitismuskritischer Bildungsarbeit. Berlin 2019, https://www.kiga-berlin.org/uploads/KiGA_Widerspruchstoleranz3_2019.pdf
28. [German] Umgang mit Antisemitismus in der Grundschule. Alltag von Jüdinnen und Juden in Berlin, Auseinandersetzung mit antisemitischen Vorurteilen, Thematisierung des Holocaust. Berlin 2020,
https://www.annefrank.de/fileadmin/Redaktion/Bildungsarbeit/Dokumente/Lernmaterialien/2020_AFZ_-_Umgang_mit_Antisemitismus_in_der_Grundschule_Neuaufgabe.pdf
29. University teaching about the Holocaust in Germany. Berlin 2018, https://refubium.fu-berlin.de/bitstream/handle/fub188/22444/Naegel_Kahle_University_teaching_about_the_Holocaust_in_Germany.pdf?sequence=7&isAllowed=y
30. [German] anders-denken.info. Die Onlineplattform für Antisemitismuskritik und Bildungsarbeit, <https://www.anders-denken.info/>
31. Foundation for Critical Thinking
<https://www.criticalthinking.org/>